

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ
ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ

Στην προσπάθειά μας αυτή θα επιχειρήσουμε μια σύντομη προσέγγιση του νεολιθικού κεραμικού υλικού της περιοχής των Σερρών, που προέρχεται από ανασκαφές και από επιφανειακές έρευνες.

Τα προβλήματα που θα θεθούν αφορούν την κεραμική με διακόσμηση γραπτή, εγχάρακτη και πλαστική.

Εκτός από την περιοχή των Σερρών θα αναφερθούμε και σε άλλες περιοχές που παρουσιάζουν τα ίδια προβλήματα, όταν κριθεί αναγκαίο.

Η χρήση του όρου «κεραμική» θα αντιστοιχεί στον όρο «διακοσμημένη κεραμική της Νεολιθικής περιόδου», για χάρη συντομίας.

Η αρχή της Νεολιθικής περιόδου τίθεται συμβατικά στο 6.200 π.Χ. και για τα όριά της κατά περιοχές, παραπέμπουμε στον Coleman (J. Coleman, 1983).

Για το τέλος της Νεολιθικής, δεν υπάρχει ομοφωνία. Επίσης χονδρικά αναφέρουμε το 3.000/2.700 π.Χ. (βλ. και I. Ασλάνης, 1989).

Αποδεχόμαστε στην έρευνά μας τον τριμερή χωρισμό της Νεολιθικής σε: 1) Αρχαιότερη 2) Μέση και 3) Νεότερη Νεολιθική (S. S. Weinberg, 1970).

Κύριο χαρακτηριστικό της Νεολιθικής περιόδου είναι η παρουσία της κεραμικής (Δ. Θεοχάρης, 1967· Χρ. Τσουντας, 1908).

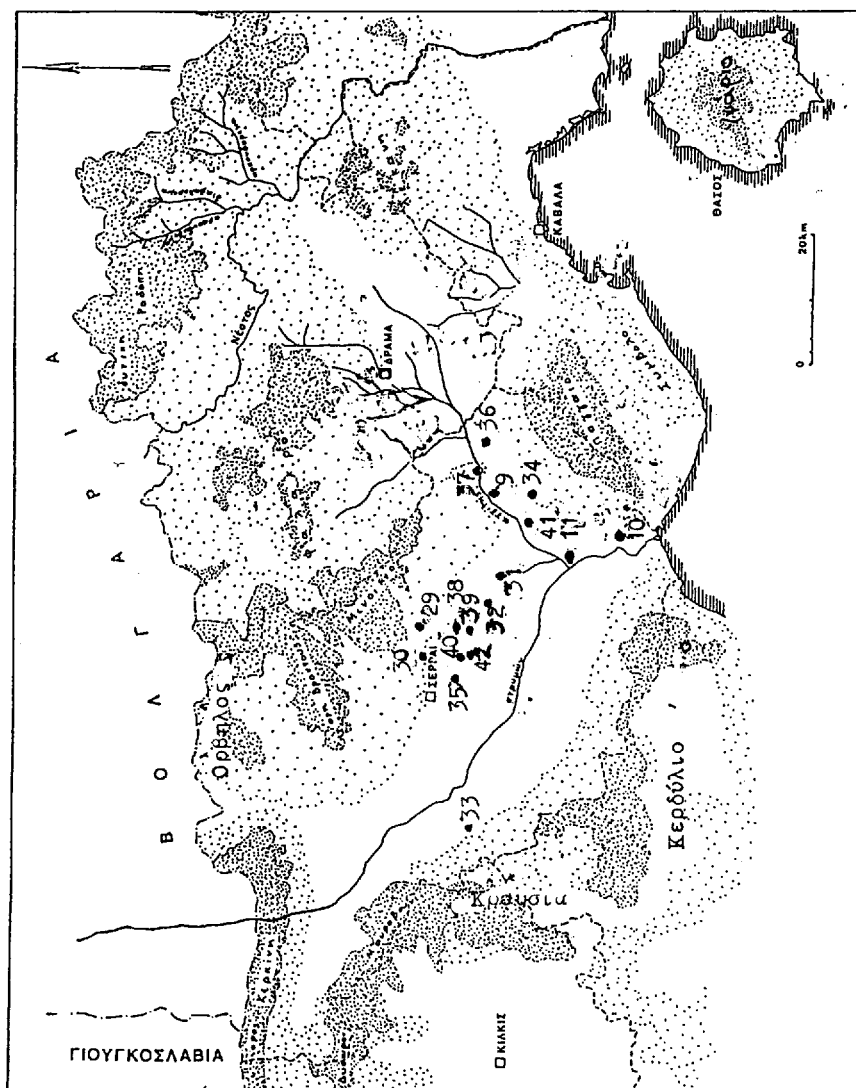
Σημασία για την έρευνά μας έχει επίσης η γεωλογική εικόνα της περιοχής των Σερρών, για να ερμηνευθούν οι σχέσεις επικοινωνίας της περιοχής με τις γειτονικές.

Όταν λέμε εξήγηση ή ερμηνεία, εννοούμε τη λογικά θεμελιωμένη απόδειξη μιας αιτιακής σχέσης ανάμεσα σ' ένα φαινόμενο και μια σειρά γεγονότων.

Έτσι στην περίπτωση αυτή έχουμε σαν δεδομένο τη διακοσμημένη κεραμική και θα επιχειρήσουμε να αναζητήσουμε πιθανά αίτια και γεγονότα που συντέλεσαν στην παραγωγή της.

Σύμφωνα με την άποψή μας επίσης το φαινόμενο της διακόσμησης συνδέεται με τη φύση (περιβάλλοντα χώρο) που ζούσε ο νεολιθικός κεραμέας (Γ. Χουρμουζιάδης, 1970).

Έτσι οφείλουμε να ερευνήσουμε αρχικά τη γεωλογική εικόνα μιας περιοχής, στη συνέχεια να δούμε τα είδη της κεραμικής, που έχουμε, και τέλος να αναζητήσουμε τους υπόλοιπους παράγοντες, που θα μας οδηγήσουν στην επισήμανση των ερμηνευτικών προβλημάτων.

Σχ. 1. Νεολιθικοί οικισμοί.

Στο εσωτερικό του Νομού υπάρχει μια εκτεταμένη πεδιάδα στην οποία βρίσκονται όλοι οι προϊστορικοί οικισμοί. Η πεδιάδα αυτή αρδεύεται απ' τον ποταμό Στρυνόνα και ανατολικά συνεχίζεται στο Ν. Δράμας, οπότε και η επικοινωνία καθίσταται εύκολη με την υπόλοιπη Ανατ. Μακεδονία.

Οι περισσότεροι προϊστορικοί οικισμοί του Νομού, είναι γνωστοί από επιφανειακή έρευνα, η οποία όμως έδωσε αξιόλογη κεραμική.

Η θέση των οικισμών είναι σε φυσικά περάσματα, οπότε ευνοείται η επικοινωνία με τις γειτονικές περιοχές.

Η κεραμική της Νεολιθικής περιόδου του Νομού προέρχεται: 1) από ανασκαφές και 2) από επιφανειακή έρευνα (Σχ. 1).

1) *Ανασκαφές*: Ο οικισμός Δήμητρα (αριθ. 9 στο χάρτη), έχει ανασκαφεί. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής είναι υπό έκδοσιν (D. Grammenos, «Dimi-tra»). Πληροφορίες λαμβάνονται από προδημοσιεύσεις της ανασκαφής (Δ. Ρ. Θεοχάρης - Αικ. Ρωμοπούλου, 1961: 86-87· Μ. Fotiadis, 1985:366), αλλά κυρίως από εκτενή δημοσίευση σε μια γενικότερη μελέτη για την Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία. (Δ. Γραμμένος, 1991).

Στην Παλαιοκώμη «Λόφος 133» (αριθ. 10) έχουν γίνει δοκιμαστικές τομές (R. Treuil, 1983:93 εξ. Δ. Γραμμένος, 1991:122).

2) *Επιφανειακή έρευνα*: περιοχές: Άγιο Πνεύμα (αριθ. 29), Αγριάνιστα (αριθ. 30), Δήμητρα θέση «Αϊρί Μπαϊρί» (αριθ. 31), Θολός (αριθ. 32), Καστρί (αριθ. 33), Σούλι θέση «Μαρίνα» (αριθ. 34), Μονόβρυση (αριθ. 35), Ν. Μπάφρα (αριθ. 36), Παλιοκόστρα (αριθ. 37), Προφ. Ηλίας (αριθ. 38), Τούμπα (αριθ. 39), Φακίστρα (αριθ. 40), Φιδοκορυφή-Μύρκινος (αριθ. 41), Χρυσό (αριθ. 42).

Η επιφανειακή έρευνα του Ν. Σερρών έδωσε αξιόλογα δείγματα κεραμικής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει διότι: 1) καλύπτει χρονολογικά όλες τις φάσεις της Νεολιθικής περιόδου. Το γεγονός αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία στην έρευνα της Ανατ. Μακεδονίας, γιατί οι ανασκαφές έως τώρα δεν έχουν παρουσιάσει κεραμική της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου, η οποία επισημάνθηκε ως γνωστόν στο Ν. Σερρών στο χωριό Τούμπα μετά από επιφανειακή έρευνα, αλλά και 2) ως προς την ποικιλία της.

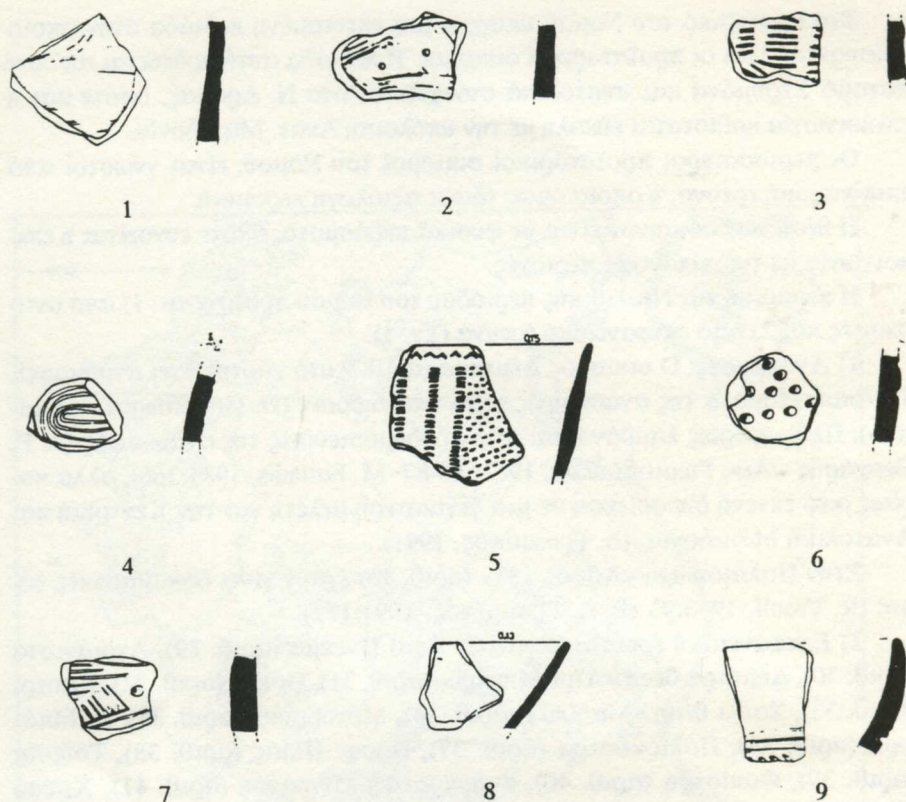
Κατά την έρευνά μας θα εξετάσουμε κυρίως τα δεδομένα των επιφανειακών ερευνών με σκοπό να διερευνήσουμε την παρουσία ή όχι νεολιθικών κεραμικών εργαστηρίων στην περιοχή των Σερρών.

Στη σύντομη τούτη προσέγγιση θα αναφερθούμε στη διακοσμημένη κεραμική.

Έχουμε υπόψη τους κινδύνους μιας τέτοιου είδους προσέγγισης (Rice, 1981). Θα χρησιμοποιήσουμε όμως σαν συγκρίσιμα μεγέθη και τα αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών.

Έχουμε επίσης την άποψη ότι διαθέτουμε δύο βασικά στοιχεία που ίσως οδηγήσουν σε ασφαλέστερα συμπεράσματα δηλαδή: 1) την ομοιομορφία των ευρημάτων κάθε κατηγορίας ανά οικισμό και 2) την ποικιλία των κεραμικών κατηγοριών.

Είναι γνωστό ότι η επιφανειακή κεραμική του Ν. Σερρών παρουσιάζει ποικιλία κατηγοριών και μάλιστα δίνει δείγματα, που δεν έχουν επισημανθεί

Σχ. 2.: 1) Προφ. Ηλίας, εγχάρακτη κεραμική. 2-3) Φακίστρα, εγχάρακτη. 4-5) Φιδοκορυφή, εγχάρακτη. 6-7) Φακίστρα, εμπίεστη λοξές στιγμές, εγχάρακτη. 8) Παλιοκόστρα, ξεστή. 9) Προφ. Ηλίας, εγχάρακτη.

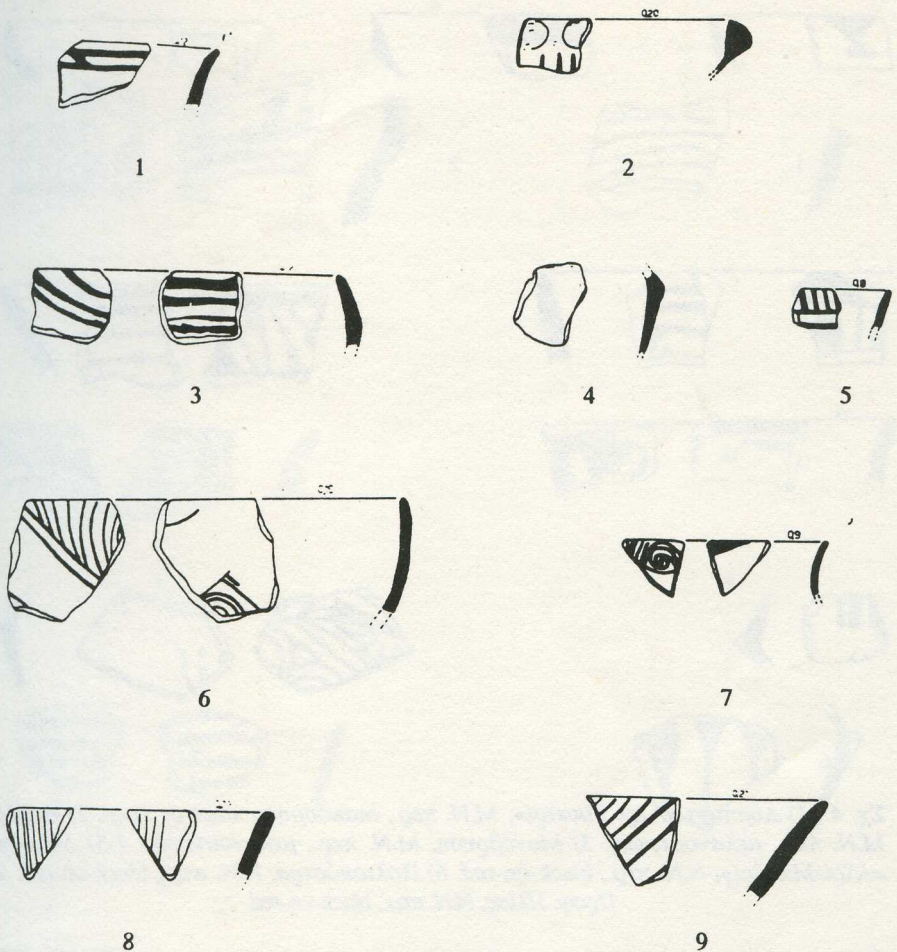
σε άλλες περιοχές της Αν. Μακεδονίας, όπως π.χ. η ξεστή κεραμική της Παλιοκόστρας (Σχ. 2 αριθ. 8).

Παρατηρήσαμε επίσης κάποια τυποποίηση των διακοσμητικών θεμάτων όπως θα δούμε παρακάτω.

Για να μπορέσουμε όμως να καταλήξουμε σε κατά το δυνατόν ασφαλέστερα συμπεράσματα, οφείλουμε να διερευνήσουμε πολλούς παράγοντες που χονδρικά περιέχονται στο προτεινόμενο από τον Κ. Κωτσάκη σχήμα για την κεραμική, το οποίο αποδεχόμαστε: 1) τεχνολογία, 2) σχήμα 3) διακόσμηση (Κ. Κωτσάκης, 1983).

Κατά την άποψή μας τα στοιχεία αυτά είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένα και η συνεξέτασή τους είναι απαραίτητη για την έρευνά του προβλήματος που θέσαμε αρχικά, δηλαδή την παρουσία ή όχι κεραμικών εργαστηρίων στην περιοχή των Σερρών, γεγονός που συνεπάγεται και εξειδικευμένους τεχνίτες.

Η έρευνα πρακτικά είναι δύσκολη, εφόσον πρόκειται για επιφανειακό υλικό. Είναι γνωστά επίσης τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η τεχνολογική έρευνα στην Ελλάδα, με την υπολειπόμενη των εργαστηρίων ή την έλλειψη εργαστηριακού εξοπλισμού κ.λ.π.

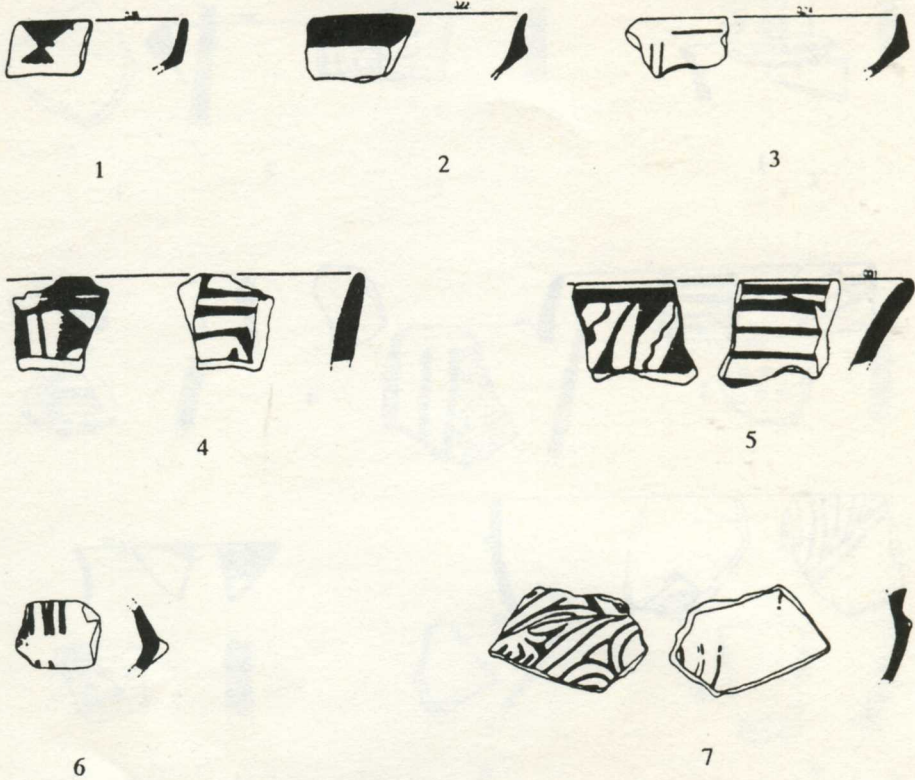
Σχ. 3.: 1) Διακόσμηση καφέ σε κρεμ. 2) Μελανοστεφής. 3) Τρίχρωμη σε ταινίες καφε-κρέμ, καφέ, καφεκρέμ. 4) Μελανοστεφής. 5) Διακόσμηση βυσινί σε πορτοκαλί-καφέ. 6-9) Διακόσμηση καφεκόκκινη σε επιφάνεια πορτοκαλί-καφέ. (1-4: Μέση Νεολιθική περίοδος, 5-9: Νεότερη Νεολιθική περίοδος).

Επίσης είναι γνωστό, ότι υπάρχει μια σχετικότητα στις έρευνες που αφορούν την εξειδίκευση (Rice, 1981).

Ο στόχος της έρευνάς μας επιπλέον αφορά μια συγκεκριμένη κοινωνική συμπεριφορά και για το λόγο αυτόν θα επιλεγούν, κατ' ανάγκη, τα κατά την άποψή μας πλέον απαραίτητα στοιχεία.

Επομένως, για να αντιμετωπίσουμε το πρόβλημα της εξειδίκευσης, θα περιοριστούμε σε μια ταξινόμηση που θα αποκλείει όσα στοιχεία είναι δύσκολα μετρήσιμα ή διαγνώσιμα, ενώ αδήριτη ανάγκη για την επιλεκτική τούτη ενέργειά μας αποτελούν τα περιορισμένα πλαίσια, εντός των οποίων οφείλουμε να κινηθούμε.

Εάν εξετάσουμε τον πρώτο παράγοντα που αναφέρεται από την Rice (1981), ο οποίος επηρεάζει την παραγωγή των αγγείων, δηλαδή τον περιβαλ-

Σχ. 4.: 1) Δήμητρα «Αϊρί Μπαϊρί», Μ.Ν. περ., διακόσμηση καφέ σε κρεμ. 2) Θολός, Μ.Ν. περ., μελανοστεφής. 3) Μονόβρυνση, Μ.Ν. περ., μελανοστεφής. 4-5) Δήμητρα «Αϊρί-Μπαϊρί», Ν.Ν. περ., black-on-red. 6) Παλιοκόστρα, Ν.Ν. περ., black-on-red. 7) Προφ. Ηλίας, Ν.Ν. περ., black-on-red.

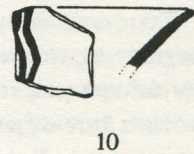
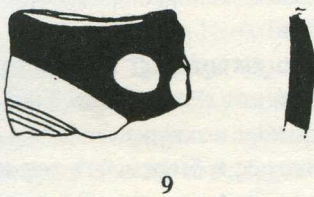
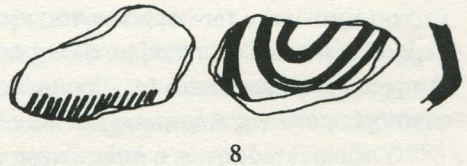
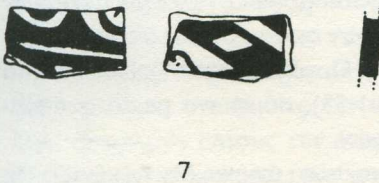
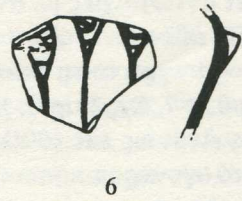
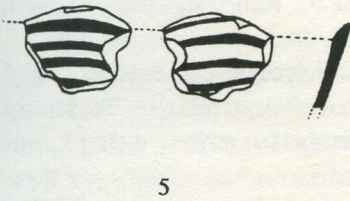
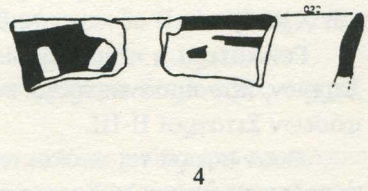
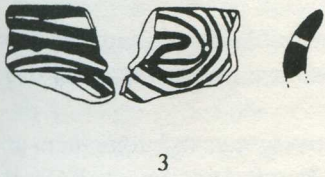
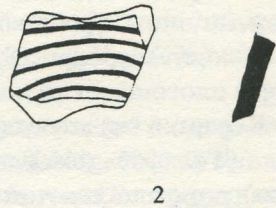
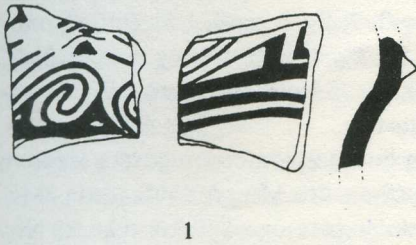
λοντικό, διαπιστώνουμε ότι οι κλιματολογικές συνθήκες ευνοούσαν την παραγωγή τους, αλλά και οι περιβαλλοντικές (Rice, 1981· C. Renfrew, 1986· I. Ασλάνης, 1992 όπου γίνονται αναφορές στις περιβαλλοντικές διαφοροποιήσεις και αλλαγές). Επομένως υπάρχουν σαφείς ενδείξεις, βάσει των περιβαλλοντικών συνθηκών εντός των οποίων βρίσκονται οι οικισμοί, για εντόπια παραγωγή αγγείων.

Στη συνέχεια μπορούμε να προχωρήσουμε στην εξέταση και του δεύτερου παράγοντα κατά την Rice (1981), που αφορά κυρίως το σχήμα, την τεχνολογία και την επιφάνεια. Θα επιχειρήσουμε μια επιλεκτική διερεύνηση των στοιχείων της διακόσμησης, με μια στοιχειώδη ταξινόμηση των διακοσμητικών θεμάτων ανά κατηγορία.

Στη διακόσμηση της επιφάνειας, όρος που από την Rice (1981) καθορίζεται σαν τον εξωραϊσμό του εξωτερικού μέρους των αγγείων, περιλαμβάνονται και τα διακοσμητικά θέματα, με τα οποία μόνον θα ασχοληθούμε.

Τα διακοσμητικά θέματα μπορούμε να τα διακρίνουμε στις εξής βασικές κατηγορίες: 1) γραμμικά, 2) καμπυλόγραμμα, 3) μεικτά και 4) παραστατικά.

Αν εξετάσουμε παραδειγματικά τη γραπτή κατηγορία με μαύρη διακό-

Σχ. 5.: 1-4) Φιδοκορυφή, black-on-red. 5-6) Θολός, καφέ διακόσμηση σε επιφάνεια κρεμ. 7-9) Δήμητρα «Αϊρί-Μπαϊρί», διακόσμηση με γραφίτη. 10) Παλιοκόστρα, διακόσμηση με γραφίτη.

σηση σε επιφάνεια κόκκινη (black-on-red), τότε παρατηρούμε ότι τα θέματα της είναι 1) μεικτά δηλαδή συναποτελούνται από καμπυλόγραμμα θέματα και ευθύγραμμα (Σχ. 3 αριθ. 10, Σχ. 4 αριθ. 7, Σχ. 5 αριθ. 1-3). Επίσης αποτελούνται από 2) γραμμικά (Σχ. 3 αριθ. 11, Σχ. 4 αριθ. 4-6, Σχ. 5 αριθ. 2, 4), και 3) καμπυλόγραμμα (Σχ. 3 αριθ. 10β, Σχ. 5 αριθ. 3β). Από την θεματογραφία απουσιάζουν τα παραστατικά θέματα.

Κεραμική της κατηγορίας με μαύρη διακόσμηση σε επιφάνεια κόκκινη «τύπου Γαληψού» (black-on-red), που βρέθηκε στο Μικρό Σούλι (θέση «Μαρίνα»), παρουσιάζει αντιστοιχίες με τον Ακροπόταμο, το Πολύστυλο, το Ντικίλι-Τας και τη Δήμητρα (Χ. Κουκούλη, Α.Δ. 22 (1967) χρον. 426).

Η κεραμική black-on-red της Τούμπας (Σχ. 3 αριθ. 10, 11) έχει ομοιότητες με την ίδια κατηγορία των Σιταγρών (C. Renfrew, 1986, πίν. ΙΧ επάνω και XVI:2).

Γενικότερα η κεραμική black-on-red και των υπόλοιπων οικισμών των Σερρών, που προαναφέραμε ενδεικτικά, είναι ανάλογη με την κεραμική των φάσεων Σιταγροί ΙΙ-ΙΙΙ.

Όσον αφορά τις υπόλοιπες κατηγορίες κεραμικής π.χ. τη διακόσμηση με γραφίτη, το θεματολόγιο είναι: 1) γραμμικό (Σχ. 3 αριθ. 16), 2) μεικτό: (Σχ. 3 αριθ. 15 και Σχ. 5 αριθ. 7 και 9). Παραστατικά θέματα δεν υπάρχουν.

Η διακοσμημένη με γραφίτη κεραμική της Τούμπας (Σχ. 3 αριθ. 15, 16) έχει αντιστοιχίες με ανάλογη των Σιταγρών ΙΙΙ (C. Renfrew, 1986: πίν. ΧΙΙ, ΧΙΙΙ επάνω).

Η εγχάρακτη διακόσμηση, που επίσης επιλέγουμε ενδεικτικά, (Σχ. 2 αριθ. 2-7, Σχ. 3 αριθ. 17-19) έχει επίσης ανεικονικό θεματολόγιο. Τα θέματα της είναι ως επί το πλείστον γραμμικά. Παρατηρείται επίσης σχέση με την ανάλογη κεραμική των Σιταγρών.

Μετά τη στοιχειώδη τούτη ταξινόμηση και συσχέτιση με οικισμούς της υπόλοιπης Αν. Μακεδονίας, παρατηρείται ομοιομορφία των επιφανειακών χαρακτηριστικών των αγγείων τόσο μεταξύ των οικισμών της περιοχής των Σερρών, όσο και σε σχέση με άλλες περιοχές. Ωστόσο παρατηρείται και μια ελαφρά διαφοροποίηση (Δ. Γραμμένος, 1991:55), σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα της Δήμητρας και των Σιταγρών.

Υπάρχει ακόμη και η παλαιότερα διατυπωθείσα άποψη ότι το κέντρο της παραγωγής της κεραμικής «τύπου Γαληψού» θα ήταν στη Δήμητρα (Δ. Θεοχάρης - Αικ. Ρωμιοπούλου, Π.Α.Ε., 1961:81-87).

Σύμφωνα επομένως με τις παραπάνω παρατηρήσεις, έχουμε αρκετά στοιχεία για να υποθέτουμε εντόπια παραγωγή και εξειδίκευση. Συνηγορεί στην άποψή μας αυτή η ποικιλία των κεραμικών κατηγοριών και η καλή ποιότητα των αγγείων. Δεν είναι εύκολη δυστυχώς η διερεύνηση του πηλού εργαστηριακά. Επίσης δε διαθέτουμε συγκρίσιμο επιφανειακό υλικό από συστηματική επιφανειακή έρευνα από την υπόλοιπη Αν. Μακεδονία. Εφόσον δεν έχει γίνει συστηματική επιφανειακή έρευνα και στους υπόλοιπους Νομούς το υλικό που υπάρχει είναι αποσπασματικό.

Επομένως προς το παρόν διαθέτουμε μόνο σαφείς ενδείξεις, για την παρουσία εργαστηρίων στην περιοχή των Σερρών.

Ωστόσο και με μόνα τα στοιχεία που διαθέτουμε θα επιχειρήσουμε μια περαιτέρω διερεύνηση.

Εάν π.χ. δεχθούμε ότι κάθε αρχαιολογικό εύρημα αποτελεί ένα «μνημείο» (με την ευρύτερη έννοια του όρου) τότε αυτό αποτελεί φορέα πληροφοριών κάποιας κοινωνικής συμπεριφοράς (Γ. Χουρμουζιάδης, 1987:984· Eco Umb. 1992:26 εξ.).

Επομένως, σύμφωνα με τα παραπάνω, το διακοσμημένο αντικείμενο είναι αποτέλεσμα νοητικών λειτουργιών (Γ. Χουρμουζιάδης, 1979:47 εξ.).

Σύμφωνα επομένως με τις θέσεις αυτές είναι δυνατόν να προχωρήσουμε στην επισήμανση κάποιων επιμέρους προβλημάτων ειδικά στην περιοχή των Σερρών.

Είναι γνωστή, με κάθε επιφύλαξη, η διαφοροποίηση μεταξύ Ανατολικής-Δυτικής Μακεδονίας στην Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο (Ι. Ασλάνης, 1992: 85· Δ. Γραμμένος, 1991:52).

Διαφοροποίηση των Σερρών υπάρχει επίσης από τη Βουλγαρία, στη φάση Δήμητρα Ι (Δ. Γραμμένος, 1991:55).

Όπως παρατηρούμε στο χάρτη, η πεδιάδα του Στρυμόνα στο εσωτερικό του Νομού, επεκτείνεται ανατολικά στο Ν. Δράμας. Στο Ν. Δράμας γνωστός είναι ο σημαντικός προϊστορικός οικισμός των Σιταγρών (C. Renfrew, 1986). Η πεδιάδα αυτή συνεχίζεται και στο Ν. Καβάλας, όπου βρίσκεται ο οικισμός του Ντικιλί-Τας.

Με δεδομένη την ομοιομορφία των κεραμικών κατηγοριών μεταξύ Δήμητρας-Σιταγρών (Δράμας) (Δ. Γραμμένος, 1988:394) και μετά την παρατήρηση του ίδιου συγγραφέα ότι διαφοροποίηση παρατηρείται κυρίως στις πρώιμες φάσεις Δήμητρα Ι - Σιταγροί Ι (Δ. Γραμμένος, 1991:55), μπορούμε με κάθε επιφύλαξη να διατυπώσουμε τις απόψεις μας για την παρουσία κεραμικών εργαστηρίων στην περιοχή.

Η άποψη αυτή ενισχύεται μετά τα νέα ανασκαφικά δεδομένα και του Ν. Καβάλας (Ντικιλί-Τας), που όμως δεν δημοσιεύτηκαν.

Η ποικιλία των κεραμικών κατηγοριών σε όλες τις φάσεις της Νεολιθικής περιόδου, στο Ν. Σερρών αλλά και η καλή ποιότητα των κεραμικών ειδών, στηρίζουν επίσης την άποψή μας. Οι κεραμικές κατηγορίες της περιοχής όπως αποδεικνύεται και από την επιφανειακή έρευνα (Μ. Fotiadis, 1985), είναι ανώτερες ποιοτικά και δηλώνουν μια μακρά κεραμική παράδοση ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική. Αυτό αποδεικνύεται μετά τη δημοσίευση της κεραμικής της Τούμπας (Δ. Γραμμένος - Μιχ. Φωτιάδης 1980).

Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε, ότι υπάρχει γενικότερα στην κεραμική διακόσμηση, μια παράδοση διακοσμητική από άλλα είδη, που λόγω του εύφραγτου υλικού τους έχουν καταστραφεί π.χ. καθαθοπλεκτική, υφαντική κ.λ.π. (Δ. Θεοχάρης, 1981).

Όσον αφορά τα εργαστήρια κεραμικής, είχε διατυπωθεί παλαιότερα η άποψη της παρουσίας ενός μεγάλου κέντρου κεραμικής στην περιοχή του Αγ-γίτη (D. Theocharis, 1971:15 μφρ. και στα ελληνικά).

Η παρουσία του γραφίτη πολύ πρώιμα στη Δήμητρα (φάση Ι), ως εξίτηλου (Δ. Γραμμένος, 1991:55), δηλώνει όχι μόνο κεραμική παράδοση, ως δύ-

σκολο είδος, αλλά και εξειδίκευση.

Θεωρούμε ότι οι δραστηριότητες των εξειδικευμένων αυτών ατόμων, δεν θα ενέπιπταν στα περιορισμένα πλαίσια των οικοτεχνικών δραστηριοτήτων (Γ. Χουρμουζιάδης, Α.Α.Α. 10 (1977) 207-226).

Δυστυχώς για τους εργαστηριακούς χώρους διαθέτουμε προς το παρόν σαφείς ενδείξεις από τη γειτονική περιοχή του Ντικιλί-Τας. Εφόσον όμως δεν έχει δημοσιευθεί πλήρως η ανασκαφή δεν είναι τίποτε βέβαιο. Έτσι είμαστε υποχρεωμένοι να στηριχθούμε μόνο σε στυλιστικά δεδομένα της κεραμικής. Από την άποψη αυτή η εξειδίκευση κατά τη Μέση Νεολιθική περίοδο, μπορεί να θεωρηθεί βεβαία, με κάθε επιφύλαξη της γράφουσας.

Για την τεκμηρίωση των απόψεών μας και γενικότερα για τη διερεύνηση των προβλημάτων της Νεολιθικής περιόδου, απαιτείται συστηματική έρευνα στην περιοχή των Σερρών και ευρύτερα στην Ανατ. Μακεδονία-Θράκη και στα νησιά του ΒΑ Αιγαίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ασλάνης Ιωάννης, 1989: «Η χαλκολιθική περίοδος στο Βορειοελλαδικό χώρο. Προβλήματα αναγνώρισης και διάρκειας», *Πρακτικά V συνεδρίου για την Αρχαία Μακεδονία* (υπό έκδοση).
- 1992: *Η Προϊστορία της Μακεδονίας I. Η Νεολιθική εποχή*, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα.
- Χουρμουζιάδης Γεώργιος, 1970: «Στοιχεία πνευματικής ζωής του Νεολιθικού ανθρώπου στην Ελλάδα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Α', Αθήνα.
- 1977: «Ένα ειδικευμένο Εργαστήριο Κεραμικής στο Νεολιθικό Διμήνι», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 10 (1977) 207-226.
- 1979: *Το Νεολιθικό Διμήνι*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, Βόλος.
- 1987: «Περί του αρχαιολογικού μνημείου γενικά», *Αμητός* 2 (τιμητική προσφορά στον καθηγ. Ανδρόνικο), Θεσσαλονίκη.
- Coleman J. E., 1983: «Greece and the Aegean», στο *Old World chronologies* (υπό έκδ.).
- Eco Umberto, 1992: *Πολιτιστικά κοινάσματα*, Θεσσαλονίκη.
- Fotiadis M., 1985: *Economy, Ecology and Settlement among Subsistence farmers in the Serres Basin, Northeastern Greece, 5000-1000 B.C.*, Ph. Indiana Univ.
- French D. H., 1967: *Index of prehistoric sites in Central Macedonia and Catalogue of sherd Material in the University of Thessaloniki*, Athens 1967.
- Γραμμένος Δημ., 1975: «Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Ανατ. Μακεδονίας», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 30 (1975) 193 εξ.
- Γραμμένος Δημ. - Φωτιάδης Μιχ., 1980: «Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Ανατ. Μακεδονίας II», *Ανθρωπολογικά* 1 (1980) 1 εξ.
- Γραμμένος Δημ., 1980: «Προϊστορικοί οικισμοί της Ανατ. Μακεδονίας», *Θρακικά Χρονικά*, 1980:95 εξ.
- 1988: *Μακεδονικά* 26 (1987-88) 388-399. Βιβλιοκρισία: C. Renfrew «Excavations at Sitagroi», 1986. California, L. A.
- 1991: *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχ. Εταιρείας, αριθ. 117, Αθήνα.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χαΐδω, 1967: «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Μακεδονίας», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 22 (1967) χρον. σ. 426.
- Κωτσάκης Κ., 1983: *Κεραμική τεχνολογία και κεραμική διαφοροποίηση*, Θεσσαλονίκη 1983.

- Renfrew C., 1986: *Excavations at Sitagroi, California*, L. A.
- Rice P. M., 1981: «Evolution of Specialized pottery Production: A Trial Model», *Current Anthropology*, 22, 3:219-240.
- Θεοχάρης Δημ. - Ρωμοπούλου Αικ., 1961: «Ανασκαφαί Ντικιλί-Τας», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1961:81 εξ.
- 1967: *Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας, αρχή και πρώιμη εξέλιξη της Νεολιθικής*, Βόλος.
- 1981: *Νεολιθικός Πολιτισμός*, Αθήνα.
- Treuil René, 1983: *Le Neolithique et le Bronze Ancien Egeéens. Les problèmes stratigraphiques et chronologiques, les techniques, les hommes*, Paris.
- Τσουντας Χρ., 1908: *Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα 1908.
- Weinberg S. S., 1970: *The stone Age in the Aegean*, Cambridge Ancient History I, Part 1, σ. 557-672.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Α.Δ.: Αρχαιολογικό Δελτίο

Π.Α.Ε.: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

Α.Α.Α.: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών

T. E. I. ΣΕΡΡΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Σχήμα 1, υπομνηματισμός: Δ. Γραμμένος, 1991:52 (με δική μας αρίθμηση).

Σχήματα 2-5: Δ. Γραμμένος - Χ. Φωτιάδης, 1980.